

Дмитро КОЛОМІЄЦЬ,

викладач кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
магістр історії та археології,
Київ, Україна

Dmytro KOLOMIETS,

Lecturer at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Master of History and Archaeology,
Kyiv, Ukraine

e-mail: dmytrokolomiiets@hotmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-3607-1689>

Осілий дим як джерело до вивчення залюдненості Київського воєводства середини 18 ст.³⁵

У статті висвітлюється використання джерел фіскального діловодства Речі Посполитої, а саме Тарифу подимного податку 1754 року, для обрахунку залюдненості Київського воєводства. Використання інформації податкового документа дозволяє ширше розкрити питання залюдненості, а в поєднанні з джерелами господарського чи статистичного призначення надає можливість говорити не лише про кількісні показники, але й якісно оперувати окремими демографічними характеристиками. Здійснений обрахунок чисельності населення за повітами чи меншими територіальними утвореннями відтворює картину економічного розвитку окремих частин воєводства.

Ключові слова: Річ Посполита, Київське воєводство, подимне, подимний податок, осілий дим, залюдненість регіону, чисельність населення.

Hearth as a Source for Population Studies of the Kyiv Voivodeship in the Middle of the Eighteenth Century

This article is focused on the sources of fiscal records of the Polish-Lithuanian Commonwealth, namely the Hearth Tax Register of 1754. The purpose of this study is to calculate the population of the Kyiv Voivodeship based on the information of the Hearth Tax Register. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity and systematicity. Special attention is paid to the study of data from the source, for which statistical analysis and comparison methods are used. The information from fiscal sources, podymny registers in particular, is necessary for calculating the population of a region or its individual settlements. Using information from fiscal records allows for a broader understanding of the population issues, and in combination with sources of economic or statistical use, it provides the opportunity to explore not only quantitative indicators but also individual demographic characteristics. Pastoral lists or starosta inventories would help to confirm or refute the information in the Hearth Tax Register, as well as supplement it with comparative analysis (provided that the entire range of sources covers a particular period of time). The calculation of the population by powiats or smaller territorial units makes it possible to track the development of individual parts of the voivodeship. It is also possible to characterise the urbanization of such entity as Kyiv Voivodeship using the information obtained. The available information makes it possible to get a glimpse of the evolution or degradation of settlements over time, and the merger of settlements into larger formations.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Kyiv Voivodeship, hearth tax, Hearth Tax Register, heath, population.

За умовами «вічного миру» 1686 р. Київське воєводство знову відійшло до складу Речі Посполитої. Відповідно було відроджено адміністративне управління регіоном і соціально-економічна си-

стема господарювання. Остання характеризувалася чіткою регламентацією податкової системи. Яскравим її прикладом є подимний реєстр Київського воєводства 1754 р. Дані цього фіскального джерела дозволяють реконструювати орієнтовну

³⁵ Стаття є розширеною та доповненою версією доповіді, що була виголошена на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна в світовому історичному просторі», організованій Історичним факультетом Маріупольського державного університету 22 листопада 2024 року.

залюдненість південно-східних територій Речі Посполитої середини 18 ст.

Демографії Правобережжя в українській історіографії здебільшого присвячені дослідження, що охоплюють 16–17 ст., — це роботи Ірини Ворончук³⁶ та Олени Компан³⁷. Для 18 ст. такими є праці Миколи Крикуна, в яких автор здійснює ревізії наявних історико-демографічних досліджень³⁸ і пропонує власні обрахунки залюдненості українських земель у складі Речі Посполитої. Демографії Київського воєводства присвячена стаття щодо населення домогосподарств Житомирського повіту Київського воєводства станом на 1791 р.³⁹ Низка розвідок визначає сутність явища подимного в Речі Посполитій, починаючи від впровадження цього податку в 17 ст., крізь історію його розвитку на українських теренах, до трансформації та занепаду наприкінці 18 ст.⁴⁰

Значний внесок у висвітлення теми зробив польський історик Конрад Жеменецький. Він звернув увагу на перспективність вивчення популяції Київського воєводства у 18 ст., зокрема й використовуючи матеріали подимного⁴¹. Також дослідник опублікував низку документів фіскального діловодства Речі Посполитої, зокрема й Тариф подимного податку 1754 р.⁴²

Метою статті є обрахунок залюдненості території Київського воєводства за матеріалами Тарифу 1754 р.

Документ об'єднує інформацію витягів з тарифів, вписаних до гродських книг Київського, Житомирського та Овруцького повітів. Виписи з цих книг зберігаються в Бібліотеці князів Чарторийських у Кракові та датуються 1771 роком. Тариф укладено 20 серпня 1754 року на підставі воєводської люстрації маєтностей.

Важливим для використання матеріалів Тарифу є визначення правдивості та якості інформації, що слугувала основою документа. Він був складений на основі люстрації, що передувала йому лише на рік, і містить інформацію про населені пункти та кількість споруд у них (котрі підлягали подимному), тобто укладений за найактуальні-

шими даними, що підвищує ступінь значущості останніх для обрахунків кількості населення середини 18 ст.

Підрахунок кількості населених пунктів для Київського воєводства за реєстрами подимного проводиться не вперше, зокрема й стосовно поселень, згадуваних у різних копіях Тарифу подимного Київського воєводства за 1754 рік. Можемо зіставити наявні результати досліджень М. Крикуна та К. Жеменецького та порівняти їх з власним розрахунком (табл. 1).

Як бачимо, результати підрахунків є відмінними. Мабуть, це пов'язано з використанням дослідниками різного обсягу джерел, а також вибором за основу дослідження різних їх копій. М. Крикун у своїх розвідках використовував дублікат Тарифу, що міститься у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника, додатково послуговуючись матеріалами з Бібліотеки князів Чарторийських⁴³.

К. Жеменецький, навпаки, поклав в основу краківську копію Тарифу з Бібліотеки князів Чарторийських, доповнюючи та реконструюючи джерело на підставі дублікатів з Львівської національної наукової бібліотеки та Закладу імені Оссолінських. До того ж К. Жеменецький також використовував для уточнення інформації щодо Київського повіту фрагмент подимного реєстру від 1760 року, складеного на основі тієї ж люстрації, що й Тариф.

Меншими, навіть незначними, є відмінності власних результатів від обрахунків К. Жеменецького. Така похибка може полягати у різному трактуванні окремих записів. У Тарифі є певна колізія між кількістю населених пунктів і кількістю податкових доручень (квитанцій), відповідно до яких населеними пунктами (їх представниками, посесорами чи власниками) повинен бути сплачений податок. Вважаємо за необхідне роз'яснити такі випадки.

Наприклад, в Київському повіті ми нарахували 773 квитанції на сплату подимного (ідентично кількості, яку К. Жеменецький нарахував для населених пунктів), але 774 поселення.

³⁶ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: монографія. Київ, 2012. 712 с.

³⁷ Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 1. С. 65–77.

³⁸ Крикун М. Г. Висвітлення демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII–XVIII ст. в дослідженнях радянських істориків. *Вісник Львівського університету*. 1983. Вип. 19. С. 23–30.

³⁹ Крикун М. Г. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Україна Модерна*. 2001. № 6. С. 25–45.

⁴⁰ Крикун М. Г. Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття / Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали. Львів: УКУ, 2012. С. 336–357; його ж: Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття. Там само. С. 410–456.

⁴¹ Rzemieniecki K. Perspektywy badań nad populacją i rodziną województwa kijowskiego w XVIII wieku. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 2015. № 37(2). S. 149–158. DOI: <https://doi.org/10.18276/pdp.2015.2.37-07>

⁴² Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 р. / опрац. К. Жеменецький; вступ укр. переклав Є. Чернецький. Біла Церква: вид. О. В. Пшонківський, 2015. 272 с. (далі — Тариф...).

⁴³ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 348.

Вийшло це з двох причин: по-перше, один населений пункт, а саме село Волосів (нині село Андрушівської міської територіальної громади Бердичівського району Житомирської області, код КАТОТТГ UA18020010050023687), розділено між дев'ятьма власниками, для кожного з яких в джерелі міститься окремий запис про обсяги сплати подимного. Але фактично вісім з дев'яти записів є дублікатами та стосуються одного й того самого поселення; по-друге, в десяти квитанціях на сплату подимного зазначений не один населений пункт, а одразу два, через що, рахуючи кількість населених пунктів за платіжними порученнями, ми можемо втратити десять поселень.

Ідентифікація населених пунктів на місцевості та уточнення інформації в довідникових виданнях дозволяють нам стверджувати, що такі населені пункти не були одним цілим, хоча й через певні умови (можемо допускати, що з причин єдиного власника чи близького розташування) подавалися одним записом в джерелі.

Для Житомирського й Овруцького повітів не вдається використати аналогічний шаблон, аби пояснити розбіжності підрахунків, хоча для повітів також характерні як квитанції, виписані одразу для декількох поселень (не лише двох, а й більше), так й поселення у спільній частковій власності. Різниця між кількістю квитанцій та населених пунктів у Житомирському повіті складає 40 одиниць. Зокрема, 13 населених пунктів знаходилися у спільній власності та мали 30 повторюваних записів у джерелі. На таку кількість маємо 17 записів-дублікатів, які не слід обраховувати. Також в Житомирському повіті наявні квитанції, виписані одразу для декількох поселень — 36 квитанцій з зазначенням 94 населених пунктів. Таким чином отримуємо 442 населені пункти на 401 платіжне доручення.

Частина реєстру, що стосується Овруцького подимного, є найбільш хаотичною. Населені пункти та їх частини згадуються в тексті непослідовно, записи можуть не містити назву поселення чи важливі для ідентифікації примітки. Різниця між кількістю квитанцій та поселень складає 56 одиниць. 33 населені пункти знаходилися в спільній власності та містилися в 94 записах. Отже, 61 одиницю слід відняти від кількості платіжних доручень для визначення кількості населених пунктів. Як і для попередніх повітів, в Овруцькому повіті є квитанції, виписані для декількох поселень одразу, — 5 квитанцій для 10 населених пунктів, тому додаємо до загальної кількості 5 втрачених поселень. За результатом, маємо 398 населених пунктів та 454 квитанції.

Важливо зазначити, що типологія Тарифу не обмежується лише містами та селами, але включає й містечка, передмістя, хутори, гути, рудні, слобідки. Для Київського повіту нами було обраховано 37 міст, 3 міста з передмістям, 48 містечок, 1 містечко з околицями, 2 передмістя (зазначені в реєстрі як окремі поселення), 616 сіл, 2 хутори, 3 гути, 5 рудень, 1 нову колонію, 1 слобідку та 55 неідентифікованих за типом поселень. Для Житомирського повіту — 12 міст, 13 містечок, 6 сіл, 16 хуторів та 393 неідентифікованих. Для Овруцького — 12 міст, 2 містечка, 330 сіл, 37 хуторів та 17 неідентифікованих.

На перший погляд, незрозумілою може бути значна кількість поселень, типологію яких не вдалося визначити. Це пояснюється особливостями запису, що були індивідуальними для кожного з комісарів. Так, для житомирської частини реєстру було характерним не вказувати тип для поселень, які були меншими за статусом від міста чи містечка (допускаємо, що комісари вважали очевидним статус таких населених пунктів). Тому більшість із них вважаємо селами. Аналогічне припущення можемо застосувати для неідентифікованих поселень Київського та Овруцького повітів.

Загалом в Київському воєводстві нам вдалося нарахувати 1613 населених пунктів, типологію яких ми спростили до міст та сіл, подібно до того, як до такого спрощення вдавалися згадані М. Крикун⁴⁴ та К. Жеменецький⁴⁵ (але не заперечуючи того факту, що ані гути, ані рудні є несинонімічними до села поняттями). До категорії міст ми додали поселення, що зазначалися в джерелі як міста, міста з передмістями, містечка, містечка з околицями й передмістя. До категорії сіл потрапили села, слобідки, хутори, гути, рудні, нові колонії та неідентифіковані за типом населені пункти.

Саме на підставі загальної кількості житлових споруд в наявних поселеннях спробуємо зробити припущення стосовно воєводської та повітової залюдненості. Таку методологію обчислення населення для українських земель Київщини та Брацлавщини вперше запропонував Александр Яблоновський ще наприкінці 19 ст. у 22-му томі своєї роботи «Źródła dziejowe». Автор вказує, що, попри недостатність джерел, лише осілий дим може служити основою будь-якого підрахунку населення⁴⁶.

Саме поняття диму в Речі Посполитій загалом варте окремого історико-лінгвістичного дослідження. Сучасне тлумачення слова «дим» вказує на те, що воно є синонімічним до халупи

⁴⁴ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 350.

⁴⁵ Тариф... С. 15.

⁴⁶ Jabłonowski A. W. Źródła dziejowe: w 26 tomach. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw). Dział III. Warszawa : Druk Jana Cotty, Senatorska №29, 1897. S. 473.

чи садиби або іншої споруди, з якої необхідно було зібрати податок⁴⁷. Та й логічним є провести паралель між словами «дим» та «димар», дійшовши до висновку, що димом може бути будь-яка споруда, придатна до постійного проживання. Проте Словник польської мови 16 ст. четвертим визначенням тлумачить слово «*dym*» як «*zagroda wieśniacza*» (укр. селянське господарство. — Д. К.)⁴⁸, вказуючи на множинність цього поняття та не прирівнюючи його до однієї споруди. Звернувшись до тлумачення слова «*podymny*», тобто до самоназви досліджуваного нами податку, похідного від слова «*dym*», теж побачимо лише розмите пояснення його як «*danina od dymu, czyli zagrody wiejskiej*» (укр. данина від диму, тобто сільської садиби. — Д. К.)⁴⁹, де про сільську садибу швидше за все теж йдеться як про господарський комплекс. Схожої думки дійшов й Олексій Баранович, вказуючи на дим як на поняття, що не завжди ототожнювалося з хатою, халупою чи дорівнювало їм⁵⁰.

Але якщо для тарифів подимного 17 ст., тобто з моменту впровадження подимного в 1629 році, дим переважно й був синонімом хати чи халупи (тобто означав одну будівлю), то для тарифів подимного від початку 18 ст. до моменту призупинення збирання подимного в 1764 р. дим все ж слугував збірним поняттям.

Для Тарифу попередньо визначеною сеймиком була кількість димів в розмірі 200 одиниць⁵¹. Хоч нам донині лишається невідомим механізм розрахунку сталої кількості димів для воеводства (про що неодноразово зазначає М. Крикун, пропонуючи до розгляду кілька можливих гіпотез⁵²), проте ми впевнено можемо говорити про механізм перерахунку житлових споруд в дими.

Кількість житлових споруд, що разом складала один дим, не була сталою, а залежала більше від загальної кількості споруд у воеводстві, що підлягали оподаткуванню, а також від математичної майстерності комісарів, які здійснювали обрахунок. Для Тарифу 1754 року механізм виглядав так: отримавши з люстраційних матеріалів інформацію щодо загальної кількості житлових споруд, згадану кількість ділили на розрахункове число димів⁵³. Приблизна кількість споруд, що підлягала подимному оподаткуванню у 1754 році,

складала 64 тисячі халуп. Розділивши це число на установлену кількість димів, ми отримаємо співвідношення 1 диму до 320 халуп. Для спрощення відобразимо формулу обрахунку, підставивши значення, отримані за результатами роботи з джерелом:

$$64\,774 \div 200 = 323,74$$

Рис. 1. Обрахунок кількості халуп, що разом становили один дим

Доречним буде припустити, що відштовхуватися від такого числа з остачею комісарам було досить важко, через що його округлили до 320.

Варто зауважити, що далеко не кожен населений пункт мав відповідну кількість споруд, рівних одному диму. Тому для позначення меншої від диму кількості оподатковуваних одиниць в Тарифі використовували частки диму, від 1/2 до 1/32 диму. Для прикладу, 1/2 від диму дорівнювала 160 халупам, 1/8 диму — 40 халупам, 1/32 — 10. У ситуаціях, коли лишався надлишок, менший від 1/32, тобто менший від 10 халуп, кількість споруд записували числом від 1 до 9. Додаємо повну перерахункову таблицю, котру використовували під час роботи з джерелом (табл. 2).

Аби спростити розуміння цієї системи обрахунків, проведемо модельне обчислення кількості житлових споруд першого згаданого в Тарифі населеного пункту — містечка Халаїмгородок (нині село Городівка, Андрушівської міської територіальної громади Бердичівського району Житомирської області, код КАТОТТГ UA18020010090022417). Зібрати подимне в населеному пункті мали з 1/4 диму, 1/16 диму та 1 халупи⁵⁴, де 1/4 диму дорівнювала 80 халупам, 1/16 диму — 20 халупам. Отже, сумарно оподаткуванню підлягала 101 житлова споруда.

Звичайно, такий обрахунок не був досконалим. За підрахунками К. Жеменецького, загальний надлишок за Тарифом складав трохи менше від одного диму й був зумовлений як помилками комісарів, так і не надто точним поділом димів між трьома воеводськими повітами⁵⁵. За нашими підрахунками такий надлишок міг складати

⁴⁷ Dym. *Słownik języka polskiego* PWN. URL: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/dym>

⁴⁸ *Słownik polszczyzny XVI wieku*: w 37 tomach / red. nac. Mayenowa M. R. Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1972. T. VI. S. 287.

⁴⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku*: w 37 tomach / red. nac. Mayenowa M. R. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1998. T. XXVI. S. 114.

⁵⁰ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Т. І. Волинське воеводство. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. Київ: ВУАН, 1930. С. 6-7.

⁵¹ Архив Юго-Западной России: в 35 томах (далі — АЮЗР). Ч. 3. Акты о гайдамаках (1700–1768). Т. III. Киев: университетская типография И. Завадского, 1876. № CCXL. С. 482.

⁵² Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 342.

⁵³ Там само. С. 343.

⁵⁴ Тариф... С. 37.

⁵⁵ Там само. С. 15.

до двох з половиною димів від 200 вже наявних у воєводстві, що, втім, знаходиться в межах статистичної похибки (обрахований надлишок відповідає 774 надлишковим халупам, що складає лише близько 1 % від передбаченої реєстром кількості в 64 тисячі оподатковуваних споруд).

Це задовге пояснення було необхідним, аби продемонструвати механізми визначення кількості житлових споруд, що підлягали подимному податку в 1754 році, адже саме на підставі кількості житлових споруд ми здійснюватимемо реконструкцію залюдненості Київського воєводства. Для цього ми також маємо володіти інформацією про середню орієнтовну кількість осіб, що проживали в одній житловій споруді. Зокрема, А. Яблоновський пропонував розглядати як стале для Київського й Брацлавського воєводств 6 осіб, що проживали в одній споруді⁵⁶.

Схожої думки був і О. Баранович, який у своєму дослідженні залюдненості українських земель перед Хмельниччиною (здебільшого автор досліджує демографію в межах Волинського воєводства) пропонує за стале вважати, що в одній хаті мешкала одна родина, яка складалася із шістьох членів сім'ї⁵⁷. До збіжних результатів дійшов і М. Крикун, проаналізувавши чисельність населення Волині першої половини 17 століття. За його розрахунками, мінімальний середній коефіцієнт залюдненості складав близько 6,8 осіб на будинок⁵⁸.

Та чи можемо ми довіряти припущенням, зробленим дослідниками для іншого часу та інших територіальних утворень? Чи коректно з нашого боку порівнювати середні показники Волинського воєводства (яке дослідив О. Баранович) з Київським, яке за своїми характеристиками виглядало зовсім інакше?

Допомогти з визначенням кількості осіб, що проживали «під одним дахом», нам можуть дослідження М. Крикуна, що стосуються населення домогосподарств Житомирського повіту Київського воєводства 1791 року⁵⁹. Проаналізувавши 78 населених пунктів за парафіяльними списками (які містили інформацію стосовно складу домогосподарств) Житомирського повіту, М. Крикун дійшов висновку, що в одній хаті в середньому проживало 6,5–7 осіб⁶⁰. Джерельна база, яка стала основою для підрахунків М. Крикуна, має досить високий рівень досто-

вірності, що дозволяє нам говорити про об'єктивність запропонованих результатів. До того ж, хоча згадані показники не надто відрізняються від припущень А. Яблоновського й О. Барановича, вони надають свідчення безпосередньо щодо одного з повітів Київського воєводства, а проміжок часу між Тарифом та парафіяльними списками кінця 18 ст. є незначним (в межах життя одного покоління).

На жаль, парафіяльні списки не містили інформації щодо всіх населених пунктів, а лише стосовно 6 містечок і 72 сіл (близько 11 % від усіх поселень Житомирського повіту, за даними перепису димів 1790 року, який рахував загалом за повіт 717 поселень)⁶¹. Кількість димів (тобто халуп, адже у випадку подимних реєстрів кінця 18 ст. один дим знову ототожнювався з однією халупою) складала 2903 одиниці⁶². Попри те, що за Тарифом кількість поселень в Житомирському повіті майже на третину менша (обрахована нами кількість поселень у повіті дорівнює 441 одиниці), це не обов'язково має означати й пропорційне зменшення на третину кількості осіб в одному помешканні.

Отримати ж точну інформацію щодо кожної споруди в кожному з населених пунктів воєводства не є можливим. Такі дані можливо обрахувати лише для окремих населених пунктів, детально описаних в інвентарях староств чи в парафіяльних списках.

Як зазначалося раніше, в Київському воєводстві вдалося нарахувати 1613 населених пунктів, де налічувалось близько 64 тисяч споруд, які б мали сплатити подимний податок у 1754 році (табл. 3).

Згідно з М. Крикуном, середнє значення кількості осіб, що фактично проживали в одному будинку, для парафій Житомирського повіту в 1791 році складало 6,6. Проте в окремих парафіях це значення могло варіюватися й опускатися як до мінімальних (5,3 осіб на будинок в Недашківській парафії), так й до максимальних значень (9,1 осіб на будинок в Малобраталівській парафії)⁶³.

Враховуючи тенденцію, згідно з якою Житомирський повіт зазвичай відображав середні значення в воєводстві, вважаємо за доречне припускати, що в той самий час для Овруцького повіту (біднішого в питаннях залюдненості)

⁵⁶ Jabłowski A. W. Źródła dziejowe. T. XI. S. 492.

⁵⁷ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною... С. 15–17.

⁵⁸ Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства в 2 чверті XVII ст. / Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали. Львів : УКУ, 2012. С. 231.

⁵⁹ Крикун М. Г. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року... С. 553–579.

⁶⁰ Там само. С. 556.

⁶¹ Там само. С. 555.

⁶² Там само. С. 559.

⁶³ Там само. С. 558–559.

такі значення могли бути ближчими до мінімальних, а для Київського (багатшого) — навпаки, ближчими до максимальних. У табличному вигляді демонструємо обрахунки населення, котре підлягало подимному, з врахуванням мінімальних, середніх і максимальних значень кількості осіб, що проживали в одній споруді (табл. 4).

Проте однозначно варто зазначити, що обраховані нами результати стосуються лише осіб, які підлягали оподаткуванню подимним. Але до Тарифу 1754 року не потрапила категорія двірських слуг з середовища підданих⁶⁴. На основі реєстру подимного Житомирського повіту 1748 р. М. Крикун вираховував приблизний відсоток житлових споруд, що належали таким групам населення — 11,7 %⁶⁵ (за умови застосування середнього значення до кількості осіб, які мешкали в одній житловій споруді, можемо поширити цей відсоток і на кількість неврахованого населення).

Також М. Крикун вказує на неврахування подимним реєстром 1754 року частини об'єктів оподаткування. Могла бути втрачена інформація щодо частини житлових споруд в населених пунктах, що підлягали подимному, й стосовно новоосаджених сіл, тобто поселень, які звільнялися від сплати подимного. Податком в 1754 році також не обкладалися панські двори, фільваркові будівлі та монастирі, що сукупно могло становити до 25 % від загальної кількості житлових споруд, якщо порівнювати Тариф 1754 року з аналогічним 1775 року⁶⁶.

Вважаємо за доречне додати: до вказаної категорії неврахованих житлових споруд могли також належати будівлі в містах під магдебурзьким правом. Для прикладу, за інформацією Тарифу, повітові центри — Житомир та Овруч — мали сплатити подимне лише зі 190 та 140 халуп відповідно. Безумовним є те, що фактична кількість житлових споруд у названих містах була значно більшою, а лише обмежена частина з них оподатковувалася подимним податком.

Також ми небезпідставно припускаємо, що оприлюднений К. Жеменецьким подимний реєстр вже містить частину населених пунктів і житлових споруд, віднесених М. Крикуном до неврахованих. Цим пояснюється значна відмінність

в кількісних обрахунках М. Крикуна та К. Жеменецького, наведених нами в табл. 1.

Для прикладу, підрахунки М. Крикуна свідчать про наявність 1363 населених пунктів в Київському воєводстві з загальною кількістю споруд, що підлягали подимному, числом 56 636 одиниць⁶⁷ (що на 8 тисяч менше від обрахунків, отриманих нами). Проте, поділивши цю кількість будівель на 200 попередньо визначених сеймиком димів, ми ніяк не зможемо отримати співвідношення одного диму до 320 халуп (що є наріжним для використання нами Тарифу).

Загальна кількість споруд, яку можна обрахувати за Тарифом, публікованим К. Жеменецьким, складає 64 774 споруди, що на 14 % більше від кількості, пропонованої М. Крикуном. Ми вважаємо, що саме ці 14 % споруд і є тією частиною споруд, що була віднесена М. Крикуном до неврахованих з причин недосконалості джерельної бази.

Отже, для встановлення загальної кількості населення Київського воєводства в 1754 році спочатку маємо вираховувати кількість неврахованих категорій. Нагадаємо, що пропоновані 11,7 % неврахованих категорій населення отримані М. Крикуном відповідно до даних Тарифу Житомирського повіту 1748 р., а отже, для повітів Київського та Овруцького такі показники можуть відрізнятися. Тому здійснюватимемо обрахунок з кроком в 5 % для відображення можливих максимальних та мінімальних значень, де 11,7 % (для зручності округлимо до 12 %) буде становити середнє. Обрахування робитимемо відповідно до середнього значення кількості осіб, що проживали в одній житловій споруді — 7 (табл. 5).

За умови обрахунку всіх можливих конфігурацій (табл. 6) матимемо результати щодо кількості населення у воєводстві в межах від 700 до 350 тисяч. Якщо ж зупинитися на середніх значеннях (7 осіб на одну житлову споруду та 12 % від неврахованих), то матимемо результат заселеності воєводства в обсягах 515 248 осіб, з яких 326 630 осіб мешкали в Київському повіті, 125 117 осіб — в Житомирському, та 63 501 — Овруцькому. Для кращого розуміння отриманих результатів зобразимо їх графічно, порівнявши кількісні показники кожного з повітів з розмірами площ повітів.

⁶⁴ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 348.

⁶⁵ Там само. С. 351.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 350.

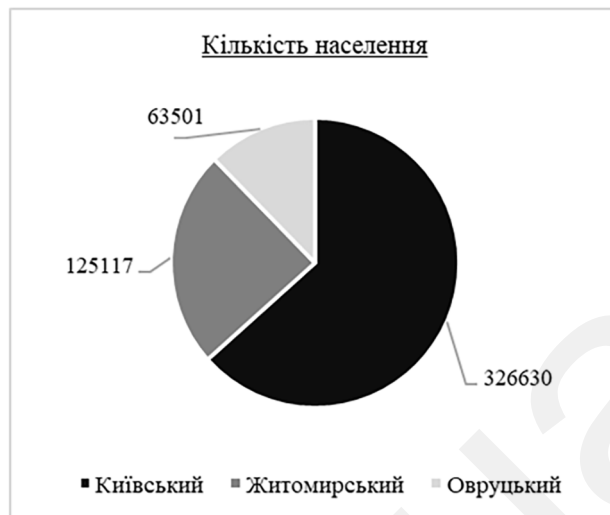

Рис. 2. Візуальне порівняння розмірів площ та обсягів населення повітів

Бачимо, що розподіл населення Київського воєводства є нерівномірним. Київський повіт домінує як за обсягом займаної території (за площею в 1,71 разів більший від Житомирського та в 1,64 разів більший від Овруцького), так і за обрахованою кількістю населення (за кількістю населення в 2,61 рази більший від Житомирського та в 5,14 разів більший від Овруцького). Житомирський повіт, маючи майже ідентичну з Овруцьким площу, перевершує останній в населенні майже вдвічі (в 1,97 разів), що підтверджує факт малорозвиненості Овруцького повіту з причин природного ландшафту та недосконалості транспортних шляхів.

Підтвердити отримані співвідношення можна й шляхом розрахунку щільності населення для повітів (табл. 7).

Варто порівняти отриманий результат з розрахунками А. Яблоновського, який пропонував вважати за середнє густоту населення Правобережжя та Лівобережжя початку 17 ст. такою, що дорівнювала 5–6 особам на 1 квадратний кілометр. Обрахована нами щільність населення є більшою від тієї, що пропонує А. Яблоновський, але й хронологічний проміжок між обрахунками знаходиться в межах століття.

Отже, зміст джерел фіскального діловодства Речі Посполитої є таким, що дозволяє якщо не

прямо говорити про демографію регіону, то робити впевнені припущення на основі вмісту документів. Київський повіт демонструє найвищі показники заселеності, урбанізації, щільності поселень і населення в них, що вочевидь зумовлено розвинутою мережею доріг і торгівельних шляхів, зручним природним ландшафтом. Житомирський повіт має середні показники заселеності, поступаючись Київському вдвічі майже за всіма характеристиками. Попри це, перспективи розвитку Житомирщини наявні, враховуючи достатність до торгівельних і транспортних мереж, зручності розташування. Найменше розвиненим є Овруцький повіт. Незаселеність значних територій (переважно на півночі), відсутність вкрай потрібного жвавого транспортного сполучення з Мінським та Берестейським воєводствами, складний природний ландшафт зумовлюють низькі показники заселеності, щільності населення на площі повіту, наявності розвинених поселень. Свідчення щодо населених пунктів і чисельності господарств в них, із застосуванням суміжних досліджень, дозволили вирахувати приблизну кількість мешканців у Київському воєводстві середини XVIII століття. Ця кількість складала близько півмільйона осіб, з яких близько 50 тисяч належать до неврахованих Тарифом груп населення.

ПОРІВНЯННЯ ВЛАСНИХ ОБРАХУНКІВ ТАРИФУ
З ОБРАХУНКАМИ М. КРИКУНА ТА К. ЖЕМЕНЕЦЬКОГО

	Київське воєводство								
	За М. Крикуном ⁶⁸			За К. Жеменецьким ⁶⁹			За власними підрахунками		
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт
Міста	87	18	10	-			91	25	14
Села	607	328	313				683	416	384
Загалом у повіті	694	346	323	773	443	395	774	441	398
Загалом у воєводстві	1363			1611			1613		

Таблиця 2

ПЕРЕРАХУНКОВА ТАБЛИЦЯ ДИМІВ В ХАЛУПИ
ДЛЯ ТАРИФУ ПОДИМНОГО ПОДАТКУ 1754 року

Значення диму		К-ть халуп у співвідношенні до частин диму
Запис в джерелі	Фактичне значення	
dym	1 дим	320 халуп
puł dyma	1/2 диму	160 халуп
pułtory ćwierci dyma	3/8 диму	120 халуп
ćwierć dyma	1/4 диму	80 халуп
puł ćwierci dyma	1/8 диму	40 халуп
pułtory szesnastki	3/32 диму	30 халуп
szesnastka	1/16 диму	20 халуп
puł szesnastki	1/32 диму	10 халуп

Таблиця 3

КІЛЬКІСНІ ПОВІТОВІ ПОКАЗНИКИ ЗА ТАРИФОМ ПОДИМНОГО ПОДАТКУ 1754 року

	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
Площа	27 540 км ²	16 074 км ²	16 794 км ²	60 408 км ²
Кількість населених пунктів	774	441	398	1 613
Кількість димів	128,3	49,2	24,9	202,4
Кількість халуп	41 062	15 729	7 983	64 774

⁶⁸ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 350.

⁶⁹ Тариф... С. 15.

Таблиця 4

ОБРАХУНОК КІЛЬКОСТІ НАСЕЛЕННЯ,
ЩО ОПОДАТКОВУВАЛОСЯ ПОДИМНИМ У 1754 році

К-ть осіб в одному будинку	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
9 осіб (максимальне)	369 558	141 561	71 847	582 966
7 осіб (середнє)	287 434	110 103	55 881	453 418
5 осіб (мінімальне)	205 310	78 645	39 915	323 870

Таблиця 5

ОБРАХУНОК НЕВРАХОВАНОЇ КІЛЬКОСТІ НАСЕЛЕННЯ
ДЛЯ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1754 році

К-ть неврахованого населення (у відсотках)	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
17 % (максимальне)	58 872	22 551	11 446	92 869
12 % (середнє)	39 196	15 014	7 620	61 830
7 % (мінімальне)	21 635	8 287	4 206	34 128

Таблиця 6

КОМБІНАТОРНА ТАБЛИЦЯ МОЖЛИВИХ ЗНАЧЕНЬ ПОВІТОВОЇ ЗАЛЮДНЕНОСТІ

	Київський повіт			Житомирський повіт			Овруцький повіт		
	17 %	12 %	7 %	17 %	12 %	7 %	17 %	12 %	7 %
9 осіб	445 251	419 952	397 374	170 555	160 865	152 216	86 563	81 644	77 255
7 осіб	346 306	326 630	309 069	132 654	125 117	118 390	67 327	63 501	60 087
5 осіб	247 362	233 307	220 763	94 753	89 369	84 565	48 090	45 358	42 919

* чорним позначені серединні значення, обрані нами для представлення остаточних результатів

Таблиця 7

ОБРАХУНОК СЕРЕДНЬОЇ ЩІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ В 1754 РОЦІ

	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
Площа	27 540 км ²	16 074 км ²	16 794 км ²	60 408 км ²
Щільність населення (на 1 км ²)	11,86	7,78	3,78	8,53

REFERENCES

- Baranovych, O. I. (1930). Zaliudnennia Volynskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st. Kyiv: VUAN [in Ukrainian].
- Kompan, O. S. (1960). Do pytannia pro zaselenist Ukrainy v XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 65–77 [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (1983). Vysvitlennia demohrafichnoho rozvytku Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVII–XVIII st. v doslidzhenniakh radianskykh istorykiv. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 19, 23–30 [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (2001). Naselennia domohospodarstv u Zhytomyrskomu poviti Kyivskoho voievodstva 1791 roku. *Ukraina Moderna*, 6, 25–45 [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (2012). Podymni reiestry Pravoberezhnoi Ukrainy pershoi i pochatku druhoi polovyny XVIII stolittia. In *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittia: statti i materialy* (pp. 336–357). Lviv: UKU [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (2012). Reiestry dymiv Pravoberezhnoi Ukrainy ostannioi chverti XVIII stolittia. In *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittia: statti i materialy* (pp. 410–456). Lviv: UKU [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. Chyselnist naselennia Volynskoho voievodstva v 2 chverti XVII st. In *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittia: statti i materialy* (pp. 223–235). Lviv: UKU [in Ukrainian].
- Rzemieniecki, K. (2015). Perspektywy badań nad populacją i rodziną województwa kijowskiego w XVIII wieku. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 37(2), 149–158 [in Polish].
<https://doi.org/10.18276/pdp.2015.2.37-07>
- Voronchuk, I. O. (2012). Naselennia Volyni v XVI — pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 30.03.2025.

Дата схвалення до публікації: 08.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)